

Громадянське суспільство та демократичні трансформації в Україні після Революції Гідності

Михайло Мінаков

Між владною вертикаллю та ліберальною демократією. Перспективи розвитку політичного режиму в післямайданній Україні¹

Статтю присвячено пошуку відповіді, чи використало українське суспільство шанс стати повнокровною демократією та взірцем успішного реформування після падіння режиму Януковича. Автор аналізує політичні тенденції в українській політиці у 2014–2017 роках і динаміку відновлення політичної системи після шоку лютого–березня 2014 р. В статті показано, що у 2016–2017 роках фактична влада президента та його оточення суттєво зросла, а демократичні інститути, щойно вони почали стверджуватися, зазнали руйнувань. Висновок статті полягає в тому, що Україна іде в руслі авторитарних тенденцій східноєвропейського регіону, тоді як президент у позаконституційний спосіб консолідує владу в своїх руках.

Ключові слова: Євромайдан, Віктор Янукович, Петро Порошенко, політична система, демократія, авторитаризм, персоналізм.

This article endeavors to answer the question if Ukrainian society has used its chance to become a fully-fledged democracy well and how successful have reforms been after the fall of the Yanukovich regime. The author analyzes Ukrainian political tendencies from 2014–17 and the dynamics of reinstating a strong presidential office with increased powers while undermining democratic institutions which were granted a short revival in the aftermath of the Euro-maidan revolution. The author concludes that Ukraine is developing in the Eastern Europe authoritarian framework, where presidents consolidate their authority in a non-constitutional manner.

Keywords: Euromaidan, Victor Yanukovich, Petro Poroshenko, political system, democracy, authoritarianism, personified politics.

¹ Стислішу версію цього тексту було оприлюднено як: Minakov, M. 2017. Reconstructing the power vertical: the authoritarian threat in Ukraine, in: *OpenDemocracy*, Online (access checked on September 27, 2017). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/mikhail-minakov/reconstructing-power-vertical-authoritarian-threat-in-ukraine>.

Сьогодні Східна Європа є регіоном, з якого походять коротко- та довгострокові ризики для всього європейського континенту. Міждержавні конфлікти, авторитаризм та антиліберальний консерватизм, схоже, вкорінюються на цій території і підвищують загрози для демократії в інших частинах Європи.

Після початку російсько-української війни та анексії Криму держави Східної Європи почали збільшувати свої армії та військові витрати¹. На додачу до радикального зростання «інвестицій» у війну, наш регіон загрузає в різного роду авторитарних експериментах. Авторитарна смуга, що протяглася від Анкари до Москви, дедалі міцнішає, спокушаючи ще не залучені посткомуністичні еліти піти таким самим шляхом. Відтак «смуга антилібералізму» у Центральній Європі підживлює євроскептицизм та поширює неоконсерватизм на східному фланзі ЄС.

Чи не єдиною обнадійливою подією у Східній Європі за останні п'ять років (разом, хіба, з антикорупційними рухами в Румунії) стали протести Євромайдану та подальші намагання здійснити ліберальні реформи в Україні. Перші ж мирні протести у Києві у грудні 2013 року пробудили надії на те, що авторитарні тенденції в українській політиці будуть зупинені, що Україна здатна реалізувати плани з європейської інтеграції, а також на те, що в Україні – як і будь-де у нашому регіоні – можливе повернення до політичного, ідеологічного й економічного плюралізму. Однак російська анексія Криму та наступне вторгнення у Східну Україну в поєднанні з підйомом екстремістських сил як на Майдані, так і на Донбасі підтримували протилежну до демократизації тенденцію.

Попри ідеологічні розбіжності, анексію та війну у післямайданній Україні, реформи пішли доволі швидко. Аж до 2016 року євроінтеграційний ліберально-демократичний порядок денний визначав політичні та економічні реформи, а постмайданівська керівна коаліція розпочала децентралізацію, антикорупційні реформи та спроби поліпшити діловий клімат України.

Однак виконання реформ та їхнє продовження виявилися не надто успішними, і, зрештою, вони істотно уповільнилися – аж до тривалих періодів повної зупинки². Децентралізація не призвела до створення системи справжнього місце-

вого самоврядування. Боротьба з корупцією не завершилася утвердженням належної публічної адміністрації і державного управління на інституційному рівні. Економічні реформи не перетворили Україну на комфортну країну ані для своїх громадян, ані для підприємців, ані для іноземних інвесторів.

Таким чином, після падіння режиму Януковича Україна не стала повнокровною демократією чи взірцем успішного реформування. Навпаки, у 2016–2017 роках фактична влада президента та його оточення суттєво зросла, а демократичні інститути, щойно вони почали стверджуватися, зазнали руйнувань. Я вважаю, що Україна зараз іде в руслі авторитарних тенденцій регіону, зраджуючи надії на демократичні перетворення. На підтвердження цієї тези у цій статті я наведу докази, що засвідчують встановлення персоналістичного режиму та брак противаг неконституційній консолідації влади в руках одного клану³.

Поява персоналістичного режиму

2016 рік був критичним для розвитку України. Демократичний потенціал Євромайдану вичерпався, а громадянський етап революції завершився. Замість демократичного прогресу та посилення громадянського суспільства 2016 рік приніс із собою недемократичне й неправове посилення влади президента і наближених до нього осіб.

Відповідно до Конституції, встановленої 2004 року (з уповноваженням з 1 січня 2006 року), скасованої 2010 року внаслідок сумнівного рішення Конституційного Суду та відновленої рішенням Верховної Ради в лютому 2014 року, Україна є парламентсько-президентською республікою. Насправді ж президент Петро Порошенко домігся створення де-факто президентської системи. Його фінансово-політична група контролює більшість українських установ: силові структури, виконавчу, законодавчу і судову гілки влади, Центральну виборчу комісію та ЗМІ.

³ Тут і далі я використовуватиму термін «клан» для позначення сталої неформальної групи політиків, бюрократів, силовиків, великих підприємців навколо чільної фігури чи фігур (олігархів), метою діяльності якої є отримання ренти за допомогою контролю за центрами влади. Клан є прийнятною політичною родиною, члени якої «споріднені» завдяки особистій лояльності очільнику (очільникам). Також як синонім я буду називати клани фінансово-політичними групами (ФПГ), терміном який вказує на політекономічну природу кланів, де влада і власність нероздільні (більше про це див.: Minakov, 2016). Клани/ФПГ перебувають в ядрі більших патрональних мереж, про які пише Генрі Гейл (див.: Hale, 2014).

¹ Див.: CIPRI, 2017.

² Важливим джерелом для виміру реформ є: Carnegie Endowment for International Peace, 2017–2015; Vox Ukraine, 2016–2017.

За Конституцією, український президент контролює службу безпеки, армію, дипломатію та прокуратуру. Порошенко пішов шляхом призначення до цих установ лояльних до нього людей, часто незалежно від їхніх фаховості та досвіду. Кричущим прикладом цього у травні 2016 року стало призначення Юрія Луценка на посаду генерального прокурора попри відсутність у того фахової компетенції та юридичної освіти. Президент вдався до крайнощів, щоб змусити більшість депутатів парламенту спочатку змінити правові вимоги до цієї посади, а далі й проголосувати за свого соратника.

Після тривалої боротьби за владу з колишнім прем'єром Арсенієм Яценюком президентові Порошенку вдалося поставити свого молодшого партнера з рідної Вінниччини Володимира Гройсмана на посаду прем'єр-міністра. Рішення про призначення Гройсмана було досягнуто після місячних дискусій в адміністрації президента між різними кланами та політичними групами. Призначення Гройсмана означало кінець набутого постмайданівською Україною балансу між правлячими угрупованнями.

В умовах шоку політичної системи після втечі президента Януковича та поступової її релегітимації в 2014 році через президентські та парламентські вибори баланс між гілками влади був неможливий. Замість балансу влад у конституційній демократії в Україні функціонував баланс президентської та прем'єрської фінансово-політичних груп. Розподіл влад відбувався за квотною ознакою, коли клани розсаджували своїх представників по ключових постах у владних установах та держмонополіях.

Цей сурогат конституційної демократії давав можливість вибудувати реальполітичну систему стримувань і противаг в постмайданній Україні, а також потрапити на частину місць реформаторам (місцевим та іноземним) з-поза кланів. Наприклад, «Нафтогаз» було очолено реформатором, а до наглядових органів монополії увійшли іноземці, які забезпечували більшість прореформістських голосів аж до кризи у вересні 2017 року¹.

Однак з моменту перемоги одного клану ця сурогатна система стримувань та противаг була по-

рушена, а з нею щезають і зазори, створені конкуренцією керівних ФПГ, для незалежних реформаторів. Від квітня 2016 р. президент контролює 19 з 24-х членів Кабінету Міністрів, парламент та органи самоврядування суддів.

Окрім більшості в Кабінеті, президентська фракція отримала неформальний контроль над парламентом. Спікер Верховної Ради Андрій Парубій – близький соратник президента. Партнерство між президентом та спікером породило ситуацію, за якої Рада діяла без правлячої коаліції (що прямо суперечить Конституції України). Ця коаліція припинила своє існування ще у лютому 2016 року, з виходом фракцій радикалів, «Батьківщини» та «Самопоміч». Попри це, президентській адміністрації та спікеру вдалося перекоувати різні фракції і невеличкі групи депутатів голосувати за нові закони, включно з конституційними змінами. Спікер Парубій ігнорував численні вимоги опозиції та громадських організацій щодо оголошення списків фракцій та депутатів, які складають правлячу коаліцію. Юридично правлячої коаліції в Україні немає, а на її місці щоразу постає ситуативна більшість, зорганізована у неконституційний спосіб.

Судова система України не може вважатися незалежною гілкою влади. Вона залишається невід'ємною складовою влади провідних українських кланів. Як результат, довіра громадськості до українських судів є чи не найнижчою за всі часи². Невдовзі після Євромайдану судова система стала однією з перших жертв післямайданної «люстрації». Спроби люструвати корумпованих суддів ганебно провалилися: правові, моральні та прагматичні елементи люстрації суддів суперечили один одному. Мета оновити склад суддів, вивести корупціонерів з чинних судів, відновити довіру суспільства до суду в Україні була підмінена ціллю підпорядкувати суддів керівним ФПГ. Справді, люстрація мала досить неочікуваний наслідок: судова система стала ще лояльнішою до правлячих кланів, які, власне, і врятували її від тиску з боку громадянського суспільства.

Перемігши Яценюка у квітні 2016 року, президентська група доклала неймовірних зусиль, змушуючи парламентаріїв схвалити конституційні зміни щодо судової влади. В ідеалі ця реформа могла б зробити українські суди незалежними та здатними гарантувати справедливе судочинство. Однак першим же наслідком реформи стала ще більша залежність суддів від президента, принаймні на нинішньому перехідному етапі, який закін-

¹ У серпні–вересні 2017 р. тиск вінницького клану досяг максимуму й іноземні члени Наглядової Ради подали у відставку, мотивуючи свої рішення «згоранням реформ» (див.: Новий Час – Бізнес. 2017. Члени наглядової ради Нафтогазу подають у відставку через політичне втручання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biz.nv.ua/ukr/markets/chleni-nagljadovoji-radi-naftogazu-hochut-podati-u-vidstavku-cherez-politichnu-vtruchannja-1878608.html>. – Перевірено 29 вересня 2017 року).

² Див.: КМІС, 2016; Центр Разумкова, 2017.

читься у 2019 році (що не випадково збігається з часом наступних президентських виборів в Україні). Наразі президентська фракція позиціонує себе як єдине джерело безпеки для кожного судді.

Іншим важливим центром влади в Україні є Центральна виборча комісія (ЦВК). Переважна більшість її членів, згідно з українським законодавством, підлягала ротации ще у 2013–2014 роках. Однак після втечі Януковича владні органи домовилися подовжити мандат членів ЦВК з тим, щоб належним чином провести президентські та парламентські вибори 2014 року. Після виборів правлячі клани почали використовувати ЦВК, щоб уникнути проведення дострокових виборів. У 2016 році Петро Порошенко вніс до Ради список нових кандидатур, які мали забезпечувати його безперечне домінування у Комісії. Але навіть здебільшого підконтрольна президенту Рада не підтримала цей список. На даний час спостерігаємо патову ситуацію стосовно можливих дострокових виборів в Україні, оскільки повноваження 13 з 15 членів ЦВК формально закінчилися.

Для правлячого угруповання ця ситуація є безпрограшною: якщо членів ЦВК замінять, владна ФПГ матиме більшість у Комісії; якщо ж залишатиметься статус-кво, правлячий клан і без дострокових виборів перебуватиме біля керма аж до 2019 року.

Тиск на окремих членів ЦВК також забезпечує їхню слухняність: голова ЦВК Михайло Охендовський перебував під слідством за підозрою в підкупі з боку Партії регіонів Януковича перед Євромайданом¹. Незважаючи на ці звинувачення та закінчення терміну повноважень, Охендовський залишається головою Комісії на момент написання цієї статті.

Насамкінець, президентська група розширює свій контроль над ЗМІ в Україні. Плюралізм медіа був вагомим надбанням Євромайдану. Експерти міжнародної організації «Репортери без кордонів» відзначали певні оптимістичні тенденції: Україна покращила рейтинг своєї медіасвободи в 2016 році на 22 пункти (з 129-го місця у світі у 2015 році піднялася на 107-ме в 2016 році; тут також слід заважити, що цей індекс описує події за півтора-два роки до звітування).

Але ця оцінка, здається, необґрунтована вже для другої половини 2016 року. У цей період від-

бувається значне зростання тиску владних еліт на ЗМІ. У 2016 році в Україні відбулася низка атак на провідні інформаційні телеканали, що є найважливішими для українців джерелами інформації про політику.

Цей тренд виник у травні 2016 року, коли націоналістичні кіберактивісти організували витік персональної інформації стосовно іноземних журналістів. Кілька тижнів по тому було вбито відомого журналіста Павла Шеремета. «Інтер», один з найпопулярніших телеканалів України, був атакований і підпалений активістами, пов'язаними з одним з керівних кланів. Незважаючи на міжнародний тиск, уряд досі не доклав необхідних зусиль до розслідування нападів на журналістів і ЗМІ та не притяг винних до відповідальності.

Ще один провідний телеканал, «1+1», що належить Ігорю Коломойському, лідеру «Приватгрупи», старої української патрональної мережі, яка в 2015 році переходить до війни з президентським кланом, упродовж місяця сперечався з Національною радою з питань телебачення та радіомовлення з приводу ліцензії на продовження трансляції. У 2017 році телеканали СТБ, 112 і NewsOne разом з популярною опозиційною радіостанцією «Весті» та інтернет-газетою «Страна» стверджували, що влада все більше тисне на них, домагаючись зміни редакційної політики². Зрештою, «Весті» було закрито, головред «Страни» перебуває під слідством, а телеканал 112, за моїми спостереженнями, значно змінив редакційну політику на «некритичну» щодо уряду.

Щоправда, в уряді існує легальна підстава для такого тиску: нове антикорупційне законодавство вимагає, щоб ЗМІ розкрили своїх власників. Але за застосуванням цієї легітимної норми також стоїть політика: органи влади посилюють тиск на ЗМІ для отримання контролю над тими засобами, які, на їхню думку, можуть знадобитися для поширен-

¹ Див. звіт про відкриття і закриття справи проти голови ЦВК тут: САП призупинила розслідування проти Охендовського // Українська правда. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/06/9/7146439/>. – Перевірено 29 вересня 2017 року.

² Про це, зокрема, див. наступні матеріали (усі в доступі онлайн, перевірено 29 вересня 2017 року): <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28255200.html>; <http://detector.media/production/article/118571/2016-09-07-novii-kanal-podast-apelyatsiyu-na-rishennya-sudu-shchodo-dozvolu-na-translyatsiyu-inspektora-freimut-na-11/>; <http://detector.media/community/article/95208/2014-06-27-gazeta-vesti-zayavlyae-pro-tisk-ta-zalyakuvannya-svoikh-spivrobivnikiv/>; <http://detector.media/community/article/130088/2017-09-19-mizhnarodnii-komitet-iz-zakhistu-zhurnalistiv-zaklikav-poroshenka-zakhistiti-zmi-vid-tisku-sbu/>; <https://ua.112.ua/suspilstvo/stranau-zvemulasia-do-posliv-g-7-i-yes-z-prokhanniam-zakhystyty-vydannia-vid-tysku-399094.html>; а узагальнюючі матеріали можна побачити тут: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28531376.html>; <https://www.indexoncensorship.org/2017/09/ukraine-journalists-threat-national-security/>.

ня потрібних гасел під час майбутніх виборчих кампаній. Натомість у провладних каналів, на кшталт «Прямого», проблем із Комітетом не виникає.

На додачу до контролю над ЗМІ з'явилися спроби з боку правлячих груп обмежувати доступ до соціальних мереж. У травні–червні 2017 року найпопулярніші соціальні мережі «ВКонтакте» та «Однокласники» були заборонені як канали російського впливу без надання серйозних аргументів на користь цієї тези¹. Попри наявність підстав для занепокоєння щодо стану національної безпеки України, це рішення надто далеко заходить у світлі порушення прав людини. Воно призвело до розірвання безпосереднього спілкування між сім'ями, друзями та малими групами у пострадянських країнах.

Сек'юритизація політики й доступу до інформації значно посилилася в часи війни. Служба безпеки України (СБУ) посилила контроль над ЗМІ та соціальними мережами. Навесні 2017 року голова СБУ Василь Грицак закликав «усіх патріотів», а згодом патріотичних журналістів й експертів співпрацювати з СБУ заради зменшення впливу Кремля і його «п'ятої колони» на українські ЗМІ. Пізніше СБУ створила спеціальну сторінку на Facebook, де громадяни могли звинувачувати своїх співвітчизників у браку патріотичності та повідомляти про них спецслужбам. Щоправда, вплив цієї кампанії поки не відомий.

Зважаючи на зазначене, можна говорити про те, що фінансово-політична група консолідує владу навколо президента, використовуючи як легальні засоби, так і позаконституційні способи, а також можливості, надані станом війни. Ця група сьогодні має значний контроль над правоохоронними органами, виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади, ЦВК та ЗМІ. Цей контроль дає можливість владній ФПГ створювати дієву владну вертикаль.

Внутрішній опір авторитарним тенденціям

Основною протиположністю зміцненню влади в руках одної ФПГ є оточення Арсенія Яценюка та його союзні ФПГ. За відсутності системи інституційних протиположностей саме політичні групи, клани та патрональні мережі, зорієнтовані на підтримку колишнього прем'єра, становили протиположність президентській групі.

Сьогодні вплив груп навколо Яценюка ґрунтується на кількох чинниках. По-перше, це угруповання має членів Кабінету Міністрів в особах міністра юстиції, міністра внутрішніх справ і міністра освіти та науки, а також парламентську фракцію («Національний фронт») з 81 депутатом. У нього міцні зв'язки з секретарем Ради національної безпеки та оборони Олександром Турчиновим і спікером Ради Андрієм Парубієм, хоч обидва також входять до президентської групи. Крім того, багато керівників державних підприємств, які призначалися під час каденції Яценюка, все ще підтримують свого колишнього боса. Нарешті, завдяки Арсену Авакову, міністру внутрішніх справ та своєрідному олігарху, Яценюк має вплив на неформальні мережі громадських активістів, включно з окремими спілками ветеранів і багатьма ультраправими групами. Проте вплив Яценюка істотно підупав через те, що його репутація зазнала потужного удару за часів прем'єрства (підтримка «Національного фронту» з 22 % у 2014 році скоротилася до 2 % у червні 2017 року)².

Останні місяці між провладними групами точилися дискусії стосовно можливості утворення нової «партії влади», яка об'єднала б клани довкола Порошенка і Яценюка та створила потужну політичну організацію, здатну контролювати владу в парламенті й у місцевих радах.

Власне, кожний режим намагався побудувати в Україні свою партію влади у фазах консолідації влади в руках президента. Серед таких проєктів були Народно-демократична партія та СДПУ(о) за часів правління Леоніда Кучми, «Наша Україна» за президента Віктора Ющенка, Партія регіонів за роки президентства Віктора Януковича. Засадничою моделлю подібної партії на пострадянському просторі є путінська «Єдина Росія». Такий тип східноєвропейської політичної партії зазвичай створюється задля посилення контролю та об'єднання в підзвітні президенту (формально чи неформально) правлячі групи з числа міністрів і керівників місцевих адміністрацій, загальнонаціональної та регіональної бюрократії. Якби план створення нової партії влади вдалося реалізувати, це стало б новим реальним кроком на шляху побудови владної вертикалі в Україні.

Колішній прем'єр-міністр Юлія Тимошенко та її партія «Батьківщина» залишаються на вершині популярності серед політичних груп в Україні,

¹ Див. зважений аналіз цього рішення експертами «Economist» (Economist, 2017).

² За даними ЦСД «Софія»: Криза довіри до влади: червень 2017 р. // ЦСД «Софія». – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page226.html>. – Перевірено 29 вересня 2017 року.

хоча її негативний рейтинг значно вищий за рівень підтримки, що, зрештою, стосується усіх провідних українських політиків. Попри своє лідерство, Тимошенко не досить популярна, щоб об'єднати різні опозиційні групи. Їй також не вдалося консолідувати промайданну опозицію в момент «прориву Саакашвілі» у вересні 2017 року, коли лідери більшості неконтрольованих президентом сил зібралися у Львові.

Рейтинг лідера Опозиційного блоку Юрія Бойка, якому у спадок дісталися рештки Партії регіонів, згідно з опитуваннями, близький до Тимошенко та Порошенка, хоча кращі часи його самого та його партії вже минули. Опозиційний блок не відзначається стабільністю. Останніми роками він опинився на межі розколу начебто через суперечку між мільярдером Рінатом Ахметовим і Борисом Колесніковим, з одного боку, та коаліцією менших груп, очолюваною самим Бойком та Сергієм Львовичкіним, з іншого. Група Ахметова схильна співпрацювати з президентською командою, тоді як спілсьники Львовичкіна більше налаштовані на протистояння з Банковою. Принаймні на цей час Опозиційний блок не може серйозно протистояти консолідації влади в руках президента Порошенка.

Існують й інші невеличкі політичні угруповання, які також намагаються чинити опір згортанню плюралізму влади в Україні. Але такі групи, як «Самопоміч», т. зв. «Єврооптимісти», рух Міхеїла Саакашвілі та команда Надії Савченко, є надто роз'єднаними, щоб зупинити скочування до авторитаризму.

Ініціативи місцевого самоврядування і нові антикорупційні органи ніби й могли б протистояти неконституційній консолідації влади в руках президента, однак сповільнення реформ децентралізації залишило місцеві громади та їхніх лідерів залежними від владного центру в Києві.

Нові антикорупційні органи, зокрема Національне антикорупційне бюро (НАБУ) та Національне агентство з запобігання корупції (НАЗК), могли б істотніше вплинути на ситуацію. НАБУ все ще перебуває поза контролем владних ФПГ. Західні уряди і міжнародні організації продовжують підтримувати незалежність цієї установи від усіх зазіхань на її слідчі повноваження або спроби підпорядкувати її Генеральному прокурору (а відтак і ФПГ президента). Але в умовах відсутності незалежної судової системи вплив НАБУ на розбудову належного врядування та якісної політики є украй обмеженим. ГПУ постійно підриває системні кроки НАБУ і веде карні справи проти ке-

рівництва бюро та спеціальної антикорупційної прокуратури¹.

НАЗК відповідає за надзвичайно важливий крок у боротьбі з корупцією: електронну систему декларування активів, що діє з серпня 2016 року. Цього ж року понад 100 тисяч політиків і чиновників розкрили свої активи й активи своїх родичів. У 2017 році кількість декларантів зросла до одного мільйона. Водночас НАЗК продемонструвало свою нездатність проаналізувати відкриті громадськості декларації, тим самим зменшивши очікуваний ефект системи. До того ж, запровадження системи не приводить до належного пошуку активів, прихованих у дочірніх компаніях в офшорах.

Отже, сьогодні в Києві не існує системних перешкод встановленню та функціонуванню владної вертикалі. Лише конфлікти всередині правлячої президентської групи можуть уповільнити (чи навіть відвернути) створення системи персоналістичного правління президента Порошенка в Україні. З огляду на це, важливого значення набуває саме Угода про асоціацію України та ЄС. Це значення – зовнішньополітичний стимул для стримування внутрішньополітичних тенденцій. Однак цей інструмент обмеження сваволі еліт украї не надійний.

Бібліографія

- Довіра соціальним інституціям (звіт за соціальним опитуванням) // КМІС. – 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1>. – Перевірено 29 вересня 2017 року.
- Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації // Центр Разумкова. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf>. – Перевірено 29 вересня 2017 року.
- Криза довіри до влади: червень 2017 р. // ЦСД «Софія». 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page226.html>. – Перевірено 29 вересня 2017 року.

¹ Див. матеріали про контроверзи ГПУ, НАБУ та САП: На Холодницького завели «справу» через экс-міністра екології Злочевського // Українська правда. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2017/09/19/629256/>. – Перевірено 29 вересня 2017 року; У ГПУ кажуть про незаконну «прослушку» НАБУ // 5 канал. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.5.ua/polityka/u-hpu-kazhut-pro-nezakonnu-proslushku-nabu-reaktsiia-antykoruptsiinoho-biuro-155543.html>. – Перевірено 29 вересня 2017 року.

- Ukraine Reform Monitor // Carnegie Endowment for International Peace. 2017–2015. Accessed online: <http://carnegieendowment.org/2017/04/19/ukraine-reform-monitor-april-2017-pub-68700>. – Checked on September 15, 2017.
- Trends in World Military Expenditure. Fact Sheet // SIPRI. – 2017. Accessed online: <https://www.sipri.org/sites/default/files/Trends-world-military-expenditure-2016.pdf>. – September 15, 2017.
- Ukraine bans its top social networks because they are Russian // Economist. – 2017. Access online: <https://www.economist.com/news/europe/21722360-blocking-websites-may-be-pointless-it-could-help-president-poroshenkos-popularity-ukraine>. – Access checked on September 29, 2017.
- Hale, H. *Patronal Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Minakov, M. A Decisive Turn? Risks for Ukrainian Democracy After the Euromaidan / *Carnegie Regional Insight*. – Carnegie Endowment for International Peace. – February 3, 2016. Accessed online: <http://carnegieendowment.org/2016/02/03/decisive-turn-risks-for-ukrainian-democracy-after-euromaidan-pub-62641>. – Checked on 29 September 2017.
- iMoRe: Index of Reforms // Vox Ukraine. – 2016–2017. – Accessed online: [<https://voxukraine.org/tag/imore/>]. – Checked on September 15, 2017.